

URBANIZATSIYA VA TOPONIMIYA

Usmonova Sofiyaxon Alimovna
Qo'qon DU dotsenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada onomastika va uning muayyan sohalari orasida umumiylik-xususiylik munosabatlari, urbanizatsiya jarayoni, uning asosiy ko'rsatkichi bilan bog'liq shaharliklar sonining o'sishi va jami aholi tarkibida shahar aholisi salmog'ining ortib borishi, shahar atamasining izohi, O'zbekistonda shaharlar funksional turlariga ko'ra 9 ga bo'linishi, aholi manzilgohlarini shahar toifasiga o'tkazish ma'lum qonuniy tartibda amalga oshirishi, ma'lum chegaraning belgilanishi, Qo'qon shahri tarkibiga o'tkazilgan hududlar, shahar geografik maydonining kengayishi bilan uning tarkibiga kirgan MFYlar, alohida mahalla nomi sifatida qo'shilgan toponimik obyektlarning nomlash, qayta nomlash asoslari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: *onomastika, urbanizatsiya, shahar, Qo'qon shahri, Dang'ara tumani, O'zbekiston tumani, Uchko'prik tumani, MFYlar, mahallalar, ko'chalar, tor ko'chalar.*

KIRISH. Toponimika qadimiy va o'zining tarixiy taraqqiyoti yoki evolyutsiyasiga ega bo'lgan fandır. Onomastika va uning muayyan sohalari orasida umumiylik-xususiylik munosabati vujudga keladi. Onomastikaning xususiy sohalari taraqqiy etgan sari umumiy onomastik nazariya ham yuksala boradi va xususiy sohalar tadqiqotlari uchun metodologiya vazifasini bajara boradi.

Urbanizatsiya - jamiyat hayotida shaharlar rolining ortib borishi; ishlab chiqaruvchi kuchlarning joylashuvi, aholining ijtimoiy, demografik tarkibi, turmush tarzi va madaniyatidagi o'zgarishlar bilan bog'liq. Urbanizatsiyaning asosiy ko'rsatkichi shaharliklar sonining o'sishi va jami aholi tarkibida shahar aholisi salmog'ining ortib borishidir. 20-asrning oxiri va 21-asr boshlarida dunyoda shahar turmush tarzining qishloq joylariga tarqalishi, ya'ni urbanizatsiya jarayoni kuzatilmoqda. Bu esa shahar aholisi salmog'ining ortib borishiga olib kelmokda. 1950-yil dunyo aholisining 28,9% shaharlarda yashagan. 1960-yil bu ko'rsatkich 33,9% ni, 1970-yil 37,4%, 1980-yil 41,1%, 1990-yil 45,8% va 2000-yil 51,2% ni tashkil etdi. Shahar aholisining salmog'i rivojlangan mamlakatlarda ancha yuqori (2000 yilda AQSH, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Shvetsiyada 75% va Germaniyada 94%, Rossiyada 73% bo'lgan). Osiyo va Afrikadagi rivojlanayotgan mamlakatlarda U. jarayoni dunyoning o'rtacha ko'rsatkichidan ancha past. 2000 yilda shahar aholisining salmog'i Afg'oniston va Efiopiyada 11 - 14% ni, Misr va Turkiyada 45% ni tashkil etdi.

Urbanizatsiyaning hozirgi bosqichida katta shaharlarda aholi konsentratsiyalashuvining o'sishi kuzatilmoqda. Bu jarayonda millioner (1 mln. va undan ortiq aholi yashaydigan) shaharlar alohida o'rin egallaydi. 1900 yilda dunyo bo'yicha millioner shaharlar soni o'nta bo'lgan bo'lsa, 21-asrga kelib bu ko'rsatkich 200 dan oshdi. Dunyoda aholisi 10 mln.dan ortiq yirik shaharlar [Mexiko (25 mln.), Tokio (20 mln.), Seul (13 mln.), Pekin (11 mln.), Parij, Qohira, BuenosAyres va London (10 mln.)] mavjud [1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Maqolani yoritishda qiyoslash, tavsiflash, lingvogeografik, onomastic metodlardan foydalanildi.

O'zbekistonda urbanizatsiya jarayoni o'z tarixiy rivojlanish bosqichlariga ega. Urushlar, tabiiy ofatlar natijasida juda ko'p shaharlarlar vayron bo'ladi. Ayni vaqtda yer osti foydali qazilmalarining ochilishi va uni qayta ishlash korxonalarining qurilishi (Angren, Olmaliq, Yangiobod, Zarafshon, Muborak, Navoiy), yangi yerlarning o'zlashtirilishi (Yangier, Guliston, Koson, Sherobod), yirik suv inshootlari va elektr stantsiyalarning qurilishi (Shirin, Kattaqo'rgon, Taxiatosh) munosabati bilan yangi shaharlar tashkil topadi va rivojlanadi.

Shu o'rinda shahar atamsining bir necha izohlariga to'xtalib o'tsak, shahar - aholi punkti odamlar doimiy yashaydigan joy, unda bir necha yuzdan to bir necha milliongacha aholi istiqomat qiladi. Aholisi soni milliondan oshadigan shaharlar megapolis, deyiladi; shahar o'sib, boshqa shaharlarga yega va ularni o'ziga qo'shib olsa, bu shahar megalopolisga aylanadi.

Shahar aholisi, asosan, sanoat, savdo, shuningdek, xizmat ko'rsatish, boshqaruv, fan va madaniyat sohalarida band bo'lgan yirik aholi manzilgohi [7. 560].

Shahar - bevosita qishloq xo'jaligi bilan band bo'lmagan aholi to'plangan markaz. Shahar atrofidagi tumanlar uchun ma'muriy va madaniy markaz bo'libgina qolmay, balki ularning joylashishi va o'sishiga ham katta ta'sir ko'rsatuvchi omil hamdir. Aholi punktlariga shahar maqomi berilishi uchun aholi soni, bajaradigan funksiyasi: sanoat ishlab chiqarish, tashkiliy-xo'jalik, madaniy-siyosiy, ma'muriy va h.k. bosh mezon bo'lib hisoblanadi [6].

O'zbekistonda shaharlar funksional turlariga ko'ra 9 ga bo'linadi: 1. Ko'p funksiyali siyosiy-ma'muriy markazlar, poytaxt shaharlar. 2. Ko'p funksiyali shaharlar - viloyat markazlari. 3. Ko'p tarmoqli yirik sanoat markazlari... Uchinchi turga, asosan, Qo'qon, Chirchiq, Olmaliq, Angren kabi shaharlar kiradi[2. 42].

Hozirda respublikadagi eng urbanizatsiyalashgan mintaqa Namangan viloyati hisoblanadi. Shuningdek, Farg'ona (57,0 %) va Andijon (52,4 %) viloyatlarida ham shahar aholisining salmog'i respublika o'rtacha ko'rsatkichidan ancha baland [2.49].

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining 2022-yil 13-sentyabardagi "Farg'ona viloyatining Uchko'prik, O'zbekiston, Dang'ara, Qo'shtepa, Toshloq, Farg'ona tumanlari va Qo'qon, Marg'ilon, Farg'ona shaharlari chegaralarini

o'zgartirish to'g'risida" gi Vazirlar Mahkamasining qabul qilingan taklifida Uchko'prik tumanidan 424,66 gektar (shundan 179,06 gektar qishloq xo'jaligi yerlari), O'zbekiston tumanidan 1456,0 gektar (shundan 532,9 gektar qishloq xo'jaligi yerlari), Dang'ara tumanidan 814,9 gektar (shundan 327,5 gektar qishloq xo'jaligi yerlari) yer maydoni Qo'qon shahri tarkibiga o'tkazilishi belgila berilgan. Ushbu qarorga muvofiq Farg'ona viloyat hokimining 2022-yil 17-noyabrdagi 306-11-0-F-22 farmoyishi qabul qilingan. Bugungi kun holatiga yuqorida ko'zda tutilgan ishlar to'liq amalga oshirildi. Shu bilan birga tumanlardan Qo'qon shahriga o'tgan geografik obyektlarni nomlash masalalari ham yakuniga yetkazildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Farg'ona viloyati hokimligi hiizuridagi (geografik obyektlarni nomlash va qayta nomlash masalalari bo'yicha komissiyasining 2023-yil 28-dekabrdagi 06-7/3966-son murojaatnomasi va unda qayd elilgan Farg'ona viloyati komissiyasining Qo'qon shahridagi jami 377 ta geografik obyekt (ko'cha, tor ko'cha, berk ko'cha) ni nomlash va qayta nomlash bo'yicha taklifi ekspert komissiyasi tomonidan o'rganib chiqildi.

Farg'ona viloyati hamda Qo'qon shahar komissiyalari tomonidan taqdim etilgan jami 377 ta geografik obyektning nomi O'zbekiston Respublikasining "Geografik obyektlarning nomlari to'g'risida"gi qonun hujjatlari talablariga muvofiq. Shundan, 11 ta geografik obyekt nomi "Geografik obyektlar nomlarining o'zbek tilida yozilish"i qoidalari asosida normallashtildi. Shuningdek, 76 ta geografik obyekt nomi qonun hujjatlari talablariga ko'ra nomuvofiq deb topildi. Ekspertiza komissiyasi nomuvofiq deb topgan 76 ta geografik obyektning nomi Farg'ona viloyati va Qo'qon shahar komissiyalari tomonidan qayta o'rganilshshi alohida ta'kidlangan.

Qo'qon shahriga O'zbekiston tumanidan quyidagi MFY hududlari qo'shildi:

1) "Mingtut" MFY; 2) "Qum" MFY; 3) "Navbahor" MFY; 4) "O'rta qishloq" MFY; 5) "Qatag'on" MFY; 6) "Ovchi" MFY; 7) "Naymansoy" MFYlar o'tdi.

Qo'qon shahriga Dang'ara tumanidan quyidagi MFY hududlari qo'shildi:

1) "Chodaklik" MFY; 2) "Katta Ganjiravon" MFY; 3) "To'laboy" MFY;

4) "Mang'it" MFY dan 2ta Xalqobod va Oltinvodiy ko'chalari o'tdi, bu ko'chalar "Katta Ganjiravon" va "To'laboy" MFYlar tarkibiga kiritildi.

Shahar tarkibiga qo'shilgan hudularni nomlash masalasida toponimik komissiya va a'zolari va Qo'qon shahri va geografik obyektlarning tarixi bo'yicha yetuk mutaxassis Y.Dadaboyev o'zlarining takliflari bilan ishtirok etishdi. Jumladan, Dang'ara tumani To'laboy mahallasidan qo'shilgan ayrim ko'chlarga tarixiy nomlarni tiklash taklifi berilgan, lekin hudud aholisining istak-xohishlari bilan bu nomlar yangi nomlar bilan o'zgartirildi.

To'laboy (og'zaki nutqda "Tolavoy") nomi tarixiy nom Qo'qon xonlari arxivi hujjatlari bilan tasdiqlangan. Mmazkur yerlar Qo'qon xoni Olimxon tomonidan davlat

arbovi, iste'dodli sarkarda To'laboy Mirzoga mulk sifatida berilgan, vaqtlar o'tishi bilan joy nomi sifatida shakllangan.

MFYdagi "Tinchlik" ko'cha o'rnida posira yer bo'lgan. Posira - katta yer egasi tomonidan qarindosh – urug', qo'shnilar va xizmatchilarga ekin ekib olish uchun bir yil muddatga tekin beriladigan yerlar. Bu ko'cha o'rnida shunday yer bo'lgan.

Qo'qon shahriga Uchko'prik tumanidan quyidagi MFY hududlari qo'shildi:

1) "Toshkentliguzar" MFY; 2) "Farovon kelajak" MFY dan Guzar va Mazanglik ko'chalari Qo'qon shahridagi Alisher Navoiy MFYga (nomlar takror bo'lgani, qolaversa aholi talabi bilan nomlar o'zgartirildi) birlashtirildi. 3) "Anhorbo'yi" MFYdan 3 ta ko'cha Qo'qon shag'ridagi "Saodat" va "Sunbula" MFYlariga birlashtirildi. Qo'qon shahriga o'tgan 4 ta MFYlar nomlanishiga (Ashirqulmergan, Bixor chorsu, Oydinbuloq, Ziyolilar) davlat ekspertizasidan ijobiy xulosa olindi, xalq deputatlari shahar kengashi tasdig'idan o'tdi. 590 ta ko'cha nomlaridan 565 tasi davlat re'ystriga kiritildi, 25 ta o'zagi bir, nomi izohlanmagan ko'cha nomlari ekspertizadan qaytdi.

XULOSA. Qadimiy nomlarni o'z holicha saqlab qolish zarur. Ularni jarangdor nomlar bilan almashtirish mumkin emas. "To'laboy" MFY ko'chalari (Posira, Yomchi, Dug'lat, Arlot...), "Qatag'on" MFY (Bihor chorsu) nomlanishlarida bunday hol kuzatildi. Tarixiy voqelik, o'tmishi bilan bog'liq bo'lgan xalq xotirasidagi nomlarni tiklash maqsadga muvofiq. Nomlar aholining qadimiy va hozirgi ishlab chiqarishi, sanoat, hunarmandchilik, madaniy hayot olami bilan daxldor bo'lishi, shular bilan daxldor tushunchalar, narsalar, hodisalarning nomi bilan bog'liq bo'lishi lozim. Joy nomlari o'zbek xalqining milliylik, tarixiylik, an'anaviylik, toponimik o'ziga xoslik xususiyatlarini aks ettirmog'i lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Soliyev A.S., Tashtayeva S.K., Egamberdiyeva M.M. Shaharlar geografiyasi. O'quv qo'llanma. Toshkent, 2018.
2. Дадабоев Я. Хўқанди латиф маҳалла ва кўчаларининг номланиш тарихи. "Фарғона" нашриёти, 2007.
3. Мирзаалим Мушриф. Қўқон хонлиги тарихи. Ташкент, 1995.
4. Набиев Р. Из истории Кокандского ханства. Ташкент, 1973.
5. У ким бу нима. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-sh/shahar-uz/>.
6. ЎТИЛ. 5 жилдли, 5-жилд.
7. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Shahar>
8. Usmonova S.A. Qo'qon shahri toponimiyasining nomlanish asoslari va lisoniy xususiyatlari. Monografiya. Qo'qon, 2023.
9. Usmonova S. va boshqalar. Farg'ona viloyati joy nomlarining izohli lug'ati. Farg'ona 2026.